

O`zbekiston Respublikasi
Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Filologiya fakulteti

“Tilshunoslik” kafedrası

O`QITUVCHI NUTQ
MADANIYATI

Andijon - 2008

Ushbu “O`qituvchi nutq madaniyati” fanidan ma`ruza matnini Yilshunoslik kafedrasining o`quv rejasiga asosan 28 - avgust 2004 yil yig`ilishi qarori bilan tasdiqlangan va foydalanish ichun tavsiya etilgan.

Tuzuvchu:

Katta o`qituvchi RASULOVA G.

Taqrizchi:

Dotsent SOBIROV A.

SO`Z BOSHI

Frantsuz mutafakkiri J.Dilton **“Xalq uchun nondan keyin eng keragi maktabdir”** – degan edi.

Maktabda o`quvchilar nafaqat aniq va gumanitar fanlarning asoslarini balkim odamiylik, insoniylikning qonun-qoidalarini ham o`rganadilar. Bolalarga uni singdirishda o`qituvchining o`rni nihoyatda kattadir. Shu sababga ko`ra uzluksiz ta`lim tizimida o`qituvchi shaxsiga katta e`tibor berilgan.

Talabalarning o`qituvchi sifatida takomil topishida o`qituvchining o`rnini hech qaysi fan bosa olmaydi. Ayniqsa, talabalarning nutqiy malakalarini shakllantirishda, dunyoni anglatishda o`qituvchi nutqining ham o`ziga xos o`rni mavjud.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi hamda Ta`lim to`g`risidagi qonun talablari asosida bakalavr tayyorlash tizimini tubdan yaxshilashga jiddiy e`tibor berilmoqda. Shunga ko`ra o`qituvchi nutqi madaniyati kursi 1999-2000 o`quv yilidan oily o`quv yurtlarining barcha fakultetlari III kursi dasturiga kiritilgan. Ushbu kurs 16-soat ma`ruza, 22-soat amaliy mashg`ulot hajmidagi o`quv soatlarini o`z ichiga oladi, o`quv kursi bo`yicha T.Qudratovning **“Nutq madaniyati asoslari”**, R.Qo`ng`urovning **“Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari”** qo`llanmalari asosida ma`ruza va amaliyot mashg`ulotlari olib borilmoqda.

Milliy dasturning qabul qilinishda har bir o`qituvchiga alohida mas`uliyat yuklanadi. Shu jumladan, har bir o`qituvchi o`z nutqi ustida ham mukammal ishlashi zaruriyati tug`ildi. Barkamol hamda har taraflama yetuk insonni tarbiya qilish uchun o`qituvchi nafaqat puxta bilimli, balki o`z fikrini chiroyli, ravon, puxta nutq madaniyati qonuniyatlarini chuqur egallagan holda ifoda qila bilish zarur.

Mazkur ma`ruza matnlari muammoli maruza matnlari talablari asosida qayta tuzildi.

1-Mavzu: NUTQ MADANIYATI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI.

R e j a :

1. “Nutq madaniyati” tushunchasi.
2. Nutq madaniyati predmeti.
3. Nutq turlari haqida tushuncha.

Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov “Fidokor” gazetasi muxbiri savollariga javob berar ekan, jamiyatimizning mohiyati xususida shunday deydi: **“Biz barpo etayotgan yangi jamiyat yuksak ma’naviy va axloqiy qadriyatlarimizga tayanadi va ularni rivojlantirishga katta e’tibor beradi”**. Ana shu ma’naviy va axloqiy qadriyatlar inson tafakkuri, nutqiy madaniyati bilan chambarchas bog`liqdir. Zero jamiyat madaniyati nutqiy madaniyatsiz bo`lmaydi. “O`z fikrini mutlaqo mustaqil. Ona tilida ravon, go`zal va lo`nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbar kursida o`tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin”. (I.A.Karimov. Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori).

Nutq madaniyati – til normalarini egallamoq ya’ni talaffuz urg`u, so`z ishlatish, gap tuzish qonunlarini yaxshi bilmoq, shuningdek, tolning tasviriy vositalardan har xil sharoitlarga mos va maqsadga muvofiq foydalana olish, ifodali o`qish va so`zlay olish madaniyatini egallash demakdir.

Nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisa bir qator murakkab, ammo mavjud til faktlari, ilmiy-amaliy tasavvurlar, aniq nutqiy jarayon ko`rinishlari va talablari bilan aloqadordir. Mana shunga ko`ra nutq madaniyati:

- 1) tildagi mavjud til hodisasi nomi;
- 2) nutq madaniyati talablariga javob beruvchi aniq nutqiy jarayonning, ya’ni aniq nutqiy ko`rinishning nomi;
- 3) madaniy nutq va u haqida kishilar ongida mavjud bo`lgan aniq normatik tasavvurlarning nomi;
- 4) tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot ob’yekti bo`lgan nutq madaniyati va u haqida mavjud ilmiy tasavvurlarning, muammoning nomi;
- 5) nutq madaniyati muammosini tadqi qilish bilan shug`ullanadigan tilshunoslik sohasining nomi tarzida talqin qilish mumkin.

Nutq madaniyati amaliy jihatdan nutqning xilma-xil muammolarini tadqiq qiluvchi fan bo`lib, chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til, til normalari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo`lgan kamchilik va xatolar, nutqiy asarlarning ko`rinishlari, nutqning talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

Nutq madaniyati asoslari ham fan sifatida o`z tekshirish ob’yekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti til qurilishi, adabiy til normativlari va nutqning kommunikativ fazilatlaridir.

Nutq madaniyati asoslari fani adabiy til normalarini, uning tarixiyligini, taraqqiy etib borishi, undagi ba'zi elementlarning eskirishi, yangilarining paydo bo'lishini kuzatib qayd etib boradi.

Odam nutq yordamida o'zining fikrlari, his-tuyg'ulari, istaklarini bayon etadi va boshqalarning fikrlari, his-tuyg'ulari, istaklarini anglab oladi.

Nutq ichki va tashqi ko'rinishlarga ega. Ichki nutq odamning o'z ichida gapiradigan passiv nutqi bo'lib, u ikkinchi kishining ishtirokini talab etmaydi. Shuning uchun ham bu nutq o'z-o'ziga qaratilgan nutq sanaladi. Ichki nutq og'zaki va yozma nutqning asosi sifatida xizmat qiladi. Tashqi nutq boshqalarga qaratilgan va nazorat qilish mumkin bo'lgan faol nutq bo'lib, u og'zaki va yozma ko'rinishlarga ega. Og'zaki nutq odatdagi tovushli so'zlashuv nutqi bo'lib, bu nutq ko'proq ohang va turli imo-ishoralalar bilan aloqadordir. Unda murakkab Grammatik qurilmalardan foydalanilmaydi. Bu nutqda fikrni ixcham ifodali maqsadida to'liqsiz gaplar keng qo'llaniladi. Nutqning bu turi bir va bir necha kishi tomonidan amalgam oshiriladi. (monologik, diologik nutq).

Yozma nutq esa harf va so'zlarning ma'lum qonuniyatlari asosida o'zaro birikuvi, tinish belgilari, har xil ajratishlar, abzatslar, paragraflar va gaplarni grammatik jihatdan aniq va tushunarli bayon etish orqali ro'yobga chiqadi.

Ma'lum bir til tarixida amal qilgan, hozir mavjud bo'lgan va paydo bo'lishi ko'zda tutilgan hodisalarning jami o'sha til tizimini tashkil etadi. Har bir til sistemasi o'zigagina xos bo'lgan tomonlari bilan boshqa tillardan farqlanib turadi. Masalan, o'zbek tili turkey tillar oilasiga kiradi.

Sistema o'zaro ichki ziddiyatga ega bo'lgan hodisalarning guruhlanishiga aytiladi. Til sistemalar sistemasi sanaladi.

Biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi **uzus** deyiladi.

Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki normalarini ham o'z ichiga oladi. Uzusli so'zlar yig'iq so'zlar yig'indisiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1-dialektal leksika;**
- 2-so'zlashuv leksikasi;**
- 3-an'anaviy leksika;**
- 4-kitobiy leksika;**
- 5-ilmiy-terminologik leksika;**
- 6-kasb-hunar leksikasi**
- 7- arxoizmlar;**
- 8-tarixiy leksika**

Til jamoasi afzal deb bilgan ko'nikmalar yig'indisi tilning umumiy me'yorni tashkil etadi. Umumiy me'yor **usual** me'yordir. Umumiy me'yor qardosh tillarga nisbatan belgilanadi. O'zbeklar nutqini qardoshlar tilidan ajralib turadigan me'yorlar o'zbek tilining umumiy me'yoridir. Bu me'yor juda qattiq amal qiladi. Ma'lum bir hududda tarqalgan uzus imkoniyatlari o'sh hududida yashaydigan aholi uchun beistisno tushunarli bo'ladi.

Adabiy til – hamma birdek foydalanadigan til. Uning umumxalqiyligi shunda ko`rinadi. Me`yor ma`lum bir til jamoasi uchun mustahkam qo`llanib kelayotgan lisoniy hodisalar yig`indisidir.

1. Fonetik me`yori.
2. Talaffuz me`yori.
3. So`z yasash me`yori.
4. Morfologik me`yor.
5. Sintaktik me`yor.
6. Uslubiy me`yor.
7. Lug`viy me`yor.

Til me`yorining fonetika, grammatika va boshqalarda bir variantni tanlash qandaydir darajada qat`iy bo`lsa ham, lug`aviy me`yorlar haqida gap ketganda voz kechish kerak deb bo`lmaydi.

Tilning lug`aviy boyligidan foydalanganda me`yorning imkoniyati muallifga takromni, bir xillikni yengishda chiroyli nutq tuzishda qo`l keladi. Nutqning to`g`riligi uning adabiy me`yorlariga mosligidir. Nutq o`zida adabiy tilning fonetik talaffuz, lug`aviy so`z yasalishi Grammatik uslubiy me`yorlarini mujassamlashtirgan bo`ladi. Nutqning to`g`riligi uning eng aloqaviy fazilatidir.

Talaffuz me`yorlari. Nutq shaxsiy hodisa. Agar so`zlovchi adabiy me`yorlarini kishi egallamagan bo`lsa yoki o`z shevasi bergan shaxsiy variantni afzal deb qarasa, uning puxta adabiy me`yordan cheklanishi mumkin.

O`zbek tili xususiyat jihatidan uch lahzadan iborat.

Kelishik me`yorlari. Adabiy tilimizda “kuchli” va “kuchsiz” me`yorlari bor.

Kuchli me`yorlar adabiy tilda so`zlovchi shaxslar tomonidan hamma vaqt amalgam oshiriladi.

Kuchsiz me`yorlar og`zaki nutqida ham e`tibor berilishi oqibatida yuzaga keladi.

O`zbek tilining qorluq lahjasidagi maxsus shahar shevalarda qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko`rsatkichga ega, ya`ni 2 kelishik uchun ham –ni xizmat qiladi.

Qaratqich-qaralmish aloqasida xoslik ma`nosi ifodalanishida ba`zi bir o`zgacha sharoitlarda qaratqich ko`rsatkichi ishlatilmaydi. Masalan: O`zbek tili, shahar kengashi, bahor fasli.

Turli sabablarga ko`ra kelishik joylarini almashtirib ishlatish, ya`ni hamma hollarda ham hozirgi zamon o`zbek tili normalarini buzish hisoblanadi.

Birlarni bee`tiqod.

Birlarni riyo ko`rdim.

Tushum kelishigi affiksini vazn talabi bilan tushirib qoldirsa, she`rda g`alizlikni hosil qiladi:

Quloq soling alvon-alvon so`zlarga,

Karvon yurar olsiz to`la tuzlarga,

Uyga keeling, ikki birday miyani

Urush janjal kim qo`yibdi sizlarga.

Turkiy xalqlarning ba`zilari tilida jo`nalish kelishigi o`rnida ayrim hollarda o`rin-payt kelishigidan foydalanish uchraydi.

Suratda ra`nosan o`zing, men muhtalo qayda boray?

Egalik qo`simchasidan foydalanish me`yorlari.

Egalikning ifodalanmasligi birinchi shaxsga qarashli predmet boshqasi bilan qiyoslanganda ham yuz berishi mumkin. Masalan: Ombizning oti yuz km yo`lni ham pisand qilmaydi.

Egalikdan foydalanish me`yorlariga zid holda egalik qo`shimchasini tushirish hollari og`zaki nutqda ko`zga tashlanmoqda. Masalan: mehnatkashlar tovushi.

Nazorat savollari:

1. Nutq madaniyati nima?
2. Nutq madaniyati fani predmeti nima?
3. Nutq qanday turlarga bo`linadi?

Tayanch iboralar.

Nutq madaniyati, nutq madaniyati fani predmeti, ichki nutq, tashqi nutq, og`zaki va yozma nutq.

Adabiyotlar:

1. Barkamol avlod orzusi. T., "Sharq", 1999.
2. I.A.Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e`tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T., "O`zbekiston", 2000.
3. R.Qo`ng`urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyot asoslari. T., "O`qituvchi", 1992.
4. A.G`ulomov, B.Qobilova. Nutq o`stirish mashg`ulotlari. T., "O`qituvchi", 1995.
5. G`.Abduraxmonov, S.Mamajonov. O`zbek tili va adabiyoti. T., "O`qituvchi", 1995.

2-Mavzu: NUTQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI.

R e j a

1. Nutqning to`g`riligi
2. Nutqning aniqligi.
3. Nutqning mantiqiyligi.
4. Nutqning sofligi.
5. Nutqning ta'sirchanligi.

Nutq so`zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning tashqi ko`rinishi bo`lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda aytilmoqchi bo`lgan maqsadning tinglovchi va kitobxonga to`liq yetib borishi, ularga ma'lum ta'sir o`tkazishi nazarda tutiladi. Shunga ko`ra nutq oldiga ma'lum talablar qo`yiladi. Bu talablar nutqning mantiq jihatdan to`g`ri, aniq, chiroyli, erkin, maqsadga muvofiq bo`lishidir. Bu belgilar nutqning asosiy sifatleri, xususiyatlari deb qaraladi.

1. Nutqning to`g`riligi.

Nutqning to`g`riligi uning adabiy tili me'yorlariga muvofiq kelishidir. Bunda quyidagi me'yorlar hisobga olinadi.:

a) talaffuz me'yorlari:

Unli va undosh talaffuzi, so`z tarkibidagi qo`sh va yondosh unlilar talaffuzi, tutuq belgili so`zlar talaffuzi, kishilarning ism-familiyalari, qisqartma otlar, qo`shma fe'llar, so`z birikmalari, morfologik ko`rsatkichlar, so`z yasovchi forma yasovchi qo`shimchalar talaffuzlari.

b) morfologik me'yorlar:

Adabiy til dialect va shevalardan o`z morfologik me'yorlariga ko`ra ham farqlanadi. Buni biz adabiy tilda sozlarning kelishiklarda turlanishi, fe'llarning tuslanishi, son-miqdor tushunchalarning ifodalanish usullarida, shuningdek, so`z va so`z shakllarining yasalanish xususiyatlarida ko`ramiz.

v) sintaktik me'yorlar:

Ega-kesimning mosligi, ikkinchi darajali bo`laklarning ularga bog`lanish qonuniyatlari.

g) imloviy me'yorlar:

Adabiy til yagona va umumxalq yozuv me'yorlariga tayanadi. Bu me'yorlar maxsus ishlangan va kelishilgan imlo qoidalarida o`z ifodasini topadi. Adabiy til imlo qoidalari bu til yozuvi, yozma shaklida foydalanuvchi barcha uchun umummajburiydir. Orfografik me'yorlar va bunga doir imlo qoidalari adabiy til yozma shaklining takomilida belgilangan omildir.

d) lug`aviy me'yorlar:

Har bir xalq tili o`sha millat a`zolarining erkin va bermalol fikrlasha olishi uchun yetarli bo`lgan so`z boyligiga ega. Bir tilga mansub bo`lgan bir sheva bu

tilning boshqa guruh shevalaridan, jonli soʻzlashuv tili esa adabiy tilda qoʻllanuvchi soʻzlar miqdori, xarakteri, shakli, hatto maʼnosiga koʻra farqlanib turadi. Mana shunday xususiyat adabiy til bilan shevalar, jonli soʻzlashuv tili bilan adabiy til doirasida ham mavjuddir. Demak, tildagi barcha soʻzlar adabiy tilda qoʻllanilavermaydi.

2. Nutqning aniqligi.

Nutqning aniqligi tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar bilan ularning nutqdagi atamasi boʻlgan materialni oʻrtasidagi mutanosiblikni taqozo qiladi:

- a) sinonimlardan oʻrinli foydalanish;
- b) antonimlardan toʻgʻri foydalanish;
- c) koʻchma maʼnoli soʻzlarni oʻrinli qoʻllash;
- d) soʻz birikmalarini toʻgʻri qoʻllash;
- e) iboralarni toʻgʻri qoʻllash;

Oʻqituvchi nutqida atamalar va mutaxassislikka oid leksika asosiy oʻrinni egallaydi. Ular oʻquvchi bilimining dunyoqarashining bilishi hisoblanadi.

Fan sifatida oʻzbek tilshunosligi ham boy atamalarga ega. Ularning bir qismi tilshunos olimlarimiz tomonidan ijod qilingan bu bir qismi boshqa tillardan toʻgʻri yoki kalkalash (nusxa olish) orqali qabul qilingandir.

XX asrda xalqaro ilmiy aloqalar nihoyatda ravnaq topdi. Ayni til hodisasi bir necha atama bilan izohlanadigan holatlar nihoyatda koʻpaydi.

Aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri sifatida qadimdan maʼlum. Gʻarb mutafakkirlari ham, Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti hisoblanganlar. Aristotel “Agar nutq noaniq boʻlsa, u maqsadga erishmaydi” degan boʻlsa, Kaykovus: “Ey, farzand, soʻzning yuz va orqa tomonini bilgin. Ularga rioya qilgan, soʻzlaganda maʼnoli gapir, notiqlikning alomatidir”. Agar gapirgan vaqtingda soʻzning qanday maʼnoga ega ekanligini bilmasang aniqlik nutqning tenbrlarini yaxshilash, diktsiyaga eʼtibor berish, tovushlarning past baland tovlanib turishi, unli va undoshlarni talaffuz etish, ohang kabilar.

Oʻzbek adabiy tili ogʻzaki nutq texnikasini rivojiga oʻzbek madaniyatining atoqli namoyondalari – shoirlar, yozuvchilar. Canʼatkorlar, aktyorlar katta hissa qoʻshadilar..

Yozma nutq texnikasi oʻz mohiyatiga koʻra ikki turga boʻlinadi.

1. Har qanday yozma nutq uchun zarur boʻlgan texnik xususiyatlar.

“Nutqning aniqligi soʻzning narsa va hodisalardan aks etgan borliq belgilari bilan qatʼiy mos kelinishidir”. Deydi rus tilshunosi V.N.Golovin.

Aniqlik ikki xil boʻladi: narsaning aniqligi va tushuncha aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nusxa mazmunining munosabatida koʻriladi. Demak, mavjudlik narsalar, hodisalar orqali nutqda aniq aks etgan boʻlsa, bunday nutq aniq hisoblanadi.

Nutqning har tomonlama toʻgʻrib oʻlishi uchun narsa aniqligining oʻzi yetarli emas. Tushunchaviy aniqlik ham boʻlishi zarur. A.Qahhor “Men yozilgan

sahifani hatto jumlani ham ustidan tuzata olmayman. Jumla hatto butun bir sahifaning bir so`zini o`chirib, o`rniga, boshqasini yozish uchun boshqa qog`ozga o`sha jumla, hatto sahifani ko`chirib yozaman. Nutq bilan qilingan mehnat dard va quvonchni yuzaga chiqara oladi” – degan edi.

Aniq nutq yaratish so`zlovchidan quyidagilarni o`rganish va ularga amal qilishni talab qiladi:

- a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakli variantni ajratib nutqda qo`llash.
- b) Nutqda ishlatiladigan so`zning otlashgan ma`nolarini har tomonlama bilish; nojiddiy, taxminiy qo`llashlardan qochish; chunki batayn soz qo`llash nutqni beburd qiladi;
- c) So`zning ko`p ma`noliligiga jiddiy e`tibor berish, ko`p ma`noni soz nutqda qo`llanganda o`zining qaysi ma`noda ishlatilayotganligini aniq tasavvur qilish, fikr yuzaga chiqishida bu so`zning boshqa ma`no qirralari mon`elik qilish-qilmasligini ko`z oldiga keltirish; omonimlarning xususiyatlarini adabiy normadagi ifodalar bilan yetkazishidir. O`qituvchining tili hamma vaqt o`zbek adabiy tili normalarga sodiq qoladi, adabiy tilning go`zal va ta`sirchanligini o`zida saqlaydi. Adabiy til ma`lum qo`shimchalar, Grammatik kategoriyalarni qo`llanilishidagi bir xilligi, barqarorligi bilan umumo`zbek harakatlarida bo`ladi. Shevalardan ustun turadi. Uning ustunligini bir tomondan adabiy normalar belgilaydi.

3-Nutqning mantiqiyliigi.

Mantiqiy nutq deb yaxlit bir tizim asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo`lgan, har bir so`z, ibora maqsadga muvofiq ravishda ishlatiladigan nutqqa aytiladi.

Nutqning mantiqiyliigi uning asosiy sifatlari – to`g`rilik va aniqlik bilan chambarchas bog`liqdir. Grammatik jihatdan to`g`ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun noto`g`ri tanlangan lug`aviy birlik ham mantiqiylikni buzadi. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o`quvchiga ifodalanayotgan fikrning to`liq borib yetmasligiga, ba`zan, umuman, anglashmasligiga olib kelishi mumkin.

Nutqning mantiqiy buzilishi, eng avvalo, so`zlovchi va yozuvchining tafakkur uquvi, qobiliyati bilan bog`liq. Shuning uchun mantiqiylik faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki tafakkur hodisasi ham sanaladi. Bunda mavzu bo`yicha mavjud bilim asosida mulohaza yurgizish diqqatga sazovordir.

So`zlarning o`zi ifodalanayotgan narsa-hodisalarga mos ravishda fikrning aniq ifodalanishi narsa mantiqiyliigi bo`lsa, soz birikmalari, gaplar, hatto butun-butun matnlarning bir-biriga mosligi, fikrni izchil davom ettirishga bo`ysundirilishi tushuncha mantiqiyliigidir.

Mantiqiylik shartlari:

- a) tushunchalar mantiqiyliigiga rioya qilish;

- b) uslubiy me'yorga amal qilish;
- c) leksik-semantik va sintaktik me'yorga rioya qilish.

Mantiqiylikiga putur yetgan gaplarga misollar:

- Olti oylik davlatga sut sotish rejasi bajarildi.
- U bir kitobga 5 soʻmdan qoʻyib sotmoqda.
- Akulalar tirik bola tugʻadi.
- Erkak paypoqlar narxi 30 foizga arzonlashdi.

Oʻqituvchi nutqining mantiqiylik. Nutqda bayon etilgan fikrning qismlari va alohida fikrning oʻzaro mutanosibli mantiqiylik deb yuritiladi.

Mantiqli nutqda gaplardan fikrlar butun nutqdan kelib chiqadigan fikrning qismlari hisoblanadi. Ular orasida ziddiyat boʻlmaydi.

Mantiqiylik aniqlikka suyanadi. Noaniq nutq mantiqiy boʻla olmaydi. Nutqda mantiqlikka erishish uchun unda qoʻllangan soʻzlar bilan ularning predmetlik maʼnolari mos boʻlishi lozim.

Soʻzlar qatʼiy aniqlikda qoʻllanganda ham mantiqlik buzilishi mumkin, chunki aniqlik leksik nutq bilan mantiqiylik sintaktik qurilishi bilan bogʻlangandir. Mantiqiylikning predmet mantiqiylik va tushuncha mantiqiylik deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiylik nutqda til birliklarining oʻzaro ichki munosabatlari mosligidan iborat.

Tushuncha mantiqiylik mantiqiy fikr tuzilishi hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilari maʼno aloqalaridan iborat.

Mantiqiylikni taʼminlash 2 shartga asoslanadi. Birinchisi, ekstralingvistik shart. Bu shart toʻgʻri mulohaza qilishning normalari va printsiplarini egallashni taqozo etadi. Toʻgʻri nutq uchun kurashuvchi eng avvalo, mantiqiy fikrlashni oʻrganishi lozim.

Ikkinchi shart sof lingvistik boʻlib, nutqiy tuzilish belgining bir-biriga zid boʻlmasligini, mazmuniy bogʻliqligini uyushtiruvchi til vositalarini bilishni talab qiladi.

4-Nutqning sofliqi.

Gʻayri adabiy til unsurlaridan holi boʻlgan nutq sof nutq deyiladi.

Nutqning sofligiga quyidagilar putur yetkazadi:

- a) dialektalizmlar;
- b) gʻayri tildan olingan soʻzlar;
- c) jargon va argolar;
- d) vulgarizmlar;
- e) parazit soʻzlar.

5-Nutqning ta'sirchanligi.

Tinglovchi va o'quvchi ruhida o'zgarish, hayajon yasovchi nutq ta'sirchan nutq deyiladi. Bunday nutq oldiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- a) tinglovchi e'tiborini tortish;
- b) tinglovchi qiziqishini oshirish;
- c) nutq dalil, isbot misollarning yetarli bo'lishini ta'minlash;
- d) fikrni bayon etishda qiziqarli shakllardan foydalanish;
- e) so'zlashda tabiiylikka erishish.

Nazorat savollari.

1. Nutqning asosiy xususiyatlari qaysilar?
2. Adabiy til me'yorlari haqida gapiring.
3. Nutqning aniqligi deb nimaga aytamiz?
4. Nutqning mantiqiyligi nima?
5. Nutqning sofligiga nimalar putur yetkazadi?
6. Fikrni bayon etishda qanday qiziqarli shakllardan foydalanish mumkin?

Tayanch iboralar:

Adabiy til me'yorlari, talaffuz me'yorlari, morfologik me'yorlar, lug'aviy me'yorlar, nutqning mantiqiyligi, nutqning sofligi, nutqning ta'sirchanligi.

A d a b I y o t l a r .

1. R.Qo'ng'urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyoti asoslari. T., "O'qituvchi", 1992.
2. E.A.Begmatov. Notiqning nodir boyligi. T., "O'zbekiston", 1980.
3. H.Abdurahmonov, N,Mahmudov. So'z etikasi. T., "Fan", 1981 y.

3-Mavzu: NUTQNING USLUBIY TURLARI.

R e j a

1. Nutq uslubi
2. So'zlashuv uslubi
3. Rasmiy uslub
4. Notiqlik uslubi
5. Badiiy uslub

Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, Grammatik va fonetik vositalarni tanlash

va ishlatishda bir-birlaridan ma'lum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqda xilma xil ko'rinishlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bunday xilma-xil nutq ko'rinishlari nutq uslublari deb yuritiladi.

Nutq uslublari ifoda vositalari tizimining muayyan aloqa doirasida maqsadga muvofiq tanlash natijasida tarixan tashkil topgan nutq ko'rinishlaridir.

Nutq uslublari tilning vazifasi – funktsiyasi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham ular funktsional uslublar deb yuritiladi.

1. Og`zaki nutq uslubi.

Og`zaki nutq, ma'lum bir modal munosabatlarni ifodalash uchun asos bo'lsa, uslub fanining ob'yekti bo'ladi. Bu holat – gap bo'laklari tartibining “buzilishi” bilan, soda gap, to'liqsiz gaplarning bo'lishi, dialog nutqning mavjudligi bilan xarakterlanadi. Shunisi xarakterliki, og`zaki nutqning ba'zi shakllari yozma nutqda o`z o`rnini topadi: (keluvdi, kelardi). Og`zaki nutq uslubida qisqa hajmli bog'lovchisiz qo'shma gaplar ko'p ishlatiladi, badiiy vositalar kam qo'llaniladi. Ayniqsa, ko'p ma'noli so'zlar ko'proq ishtirok etadi. Og`zaki nutqda qochirma, piching, hazil-mutoiba, askiya uchun keng imkoniyat mavjud bo'ladi. Og`zaki nutq rasmiy – ish yuritish va ilmiy uslubda qo'llanilmaydi.

Og`zaki so`zlashuv uslubi ikkiga ajratiladi:

1. Adabiy so`zlashuv uslubi
2. Oddiy so`zlashuv uslubi.

Adabiy so`zlashuv uslubi tilning adabiy me'yorlariga mos, tartibga solingan va ishlangan bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Oddiy so`zlashuv uslubida esa betakalluflik bilan erkin muomala – aloqa qilish xarakterli xususiyatdir.

So`zlashuv uslubning quyidagi xususiyatlari bor:

1. Fonetik xususiyatlar.
2. Leksik-frazeologik xususiyatlar
3. Grammatik xususiyatlar

2. Rasmiy uslub.

Rasmiy (ish yuritish) uslubga hisob-statik organlar, sud, adliya, fuqarolik holatlarini qayd etuvchi va notarial idoralar, prokuratura, ichki ishlar va boshqa vazirliklarning, idora, muassasa, tashkilotlarning, ayrim shaxslarning rasmiy hujjatlari nota, qaror, farmon, ko'rsatma, qo'llanma, konstitutsiya, hukm, ajrim, shartnoma, tavsiya, izohnomalar va ariza, shikoyat, axborot, majlis bayoni, tilxat, tarjimai hol, ishonchnoma, guvohnoma, e'lon, dalolatnoma, ma'lumotnoma, hisobot kabilarning til xususiyatlari kiradi.

Rasmiy ish yuritish uslubining asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

- 1) badiiy tasvir vositalar bo'lmaydi;

- 2) uslub leksikasi kitobiy va xolis soʻzlardan iborat boʻladi: uslubda professional terminologiya mavjud boʻladi;
- 3) eskirgan soʻz va iboralar oʻrni bilan ishlatiladi;
- 4) quyidagi Grammatik xususiyatlar mavjud boʻladi:
 - a) tilga olinayotgan kishilar oʻz nomi bilan atalmasdan, buning oʻrniga ularning belgisi yoki biror harakati, bir narsaga munosabatini ifodalovchi otlar ishlatiladi; ijrochi, guvoh, daʼvogar, jabrlanuvchi, ijaraga oluvchi va h.
 - b) noaniqlikka yoʻl qoʻymaslik maqsadida, odatda, otlar olmosh bilan almashtirilmaydi;
 - c) feʼlning ishlatilishi boshqa stillardagiga qaraganda, ayniqsa, farqlanib turadi; oldini olish, chora koʻrish, aybni ochish, koʻriladi, beriladi, boʻshatilsin;
 - d) bu uslubda uyushiq boʻlakli gaplar keng qoʻllanilib, ayrim oʻrinlarda boʻlaklar soni 8-10 taga yetishi mumkin;
 - e) qoʻshma gaplardan, xususan, shart ergash gapli qoʻshma gaplardan keng foydalaniladi;
 - f) soʻroq va undov gaplar deyarli qoʻllanilmaydi, asosan, darak va buyruq gaplar ishlatiladi.
- 5) Hujjatlar matni birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs tilidan yoziladi. Yakka rahbar nomidan yoziladigan farmoyish hujjatlari birinchi shaxs tilidan boʻladi. Shuningdek, ayrim shaxs tomonidan yozilgan hujjatlar (ariza, tushuntirish xati) ham birinchi shaxs, birlik sonida shakllantiriladi. Boshqa hujjatlar esa yo birinchi shaxs koʻplik sonda, yoki uchinchi shaxs birlik sonda rasmiylashtiriladi.
- 6) Hujjatlar matnida turgʻunlashgan, qoliplashgan soʻz birikmalaridan koʻproq foydalaniladi.
- 7) Hujjatning axborot tizimi aniq, mukammal, fikr mantiqan teran boʻlishi shart.
- 8) Hujjat matnida abzatslar tizimiga qatʼiy rioya etiladi.
- 9) Hujjatda imlo, ishoraviy xatoga yoʻl qoʻyilmaydi.

3. Ilmiy uslub.

Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bogʻliq vazifaviy uslubdir. U oʻz ichida yana ilmiy texnikaviy, ilmiy-hujjat, ilmiy-ommabop, oʻquv-ilmiy kabi bir necha sof ilmiy turlarga boʻlinadi.

Ilmiy uslubning hozirgi zamon taraqqiyoti bilan bogʻliq ravishda quyidagi umumiy xususiyatlari bor:

- 1) axborotning obʼyektivligi, aniqligi;
- 2) nutqning maʼlumotlarga boyligi;
- 3) fikrning loʻnda, qisqa ifodalanishi;
- 4) muallif individualligining sezilmasligi;

- 5) emotsionallik, obrazlilikning bo`lmasligi;
- 6) atama, chizma, ramz va jadvallarning bo`lishi;
- 7) matnning siqiq sintaktik qurilmalardan tuzilishi;
- 8) adabiy til me'yorlariga qat'iy amal qilinishi;
- 9) fikrlarning mantiqiyligi va qat'iy tartibda bo`lishi;
- 10) ellipsis hodisasining bo`lmasligi (nazarda tutilgan birorta so`zning tushib qolishi);
- 11) turli xil tushunchalarni ifodalovchi otlarning ko`p ishlatilishi;
- 12) otlarni, asosan, birlikda ishlatish;
- 13) matnda fe'lning majhul nisbatidan foydalanish;
- 14) maxsus bog`lash uchun xizmat qiladigan so`z, so`z birikmalarining qo`llanishi.

4. Publitsistik uslub.

Publitsistika keng ma'noda ijtimoiy-siyosiy hayot masalalarini yoritadigan barcha turdagi asarlarni o`z ichiga oladi. Bu uslub ham o`zining yozma va og`zaki ko`rinishlariga ega. Hayotning muhim ijtimoiy-siyosiy masalalariga bag`ishlangan bosh maqolalar, felyeton, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar uslubning yozma turidagi asarlaridir.

Publitsistik uslubning yozma va og`zaki ko`rinishlari o`ziga xos xususiyatlariga ega bo`lsada, ular publitsistik uslubning umumiy talablariga bo`ysunadi. Chunonchi, bu uslubning ikkala turida ham siyosiy faollik, hozirjavoblik, o`tkir va ta'sirchan notiqlik, mantiqiy salobat, tashviqot va targ`ibot kabi xususiyatlar mavjud bo`ladi.

5. Badiiy uslub.

Badiiy nutq uslubi inson amaliy faoliyati va hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi: umumga taalluqligi, barcha barobarligi bilan xarakterlanadi.

Badiiy nutq uslubi juda xilma-xil ko`rinishlarda namoyon bo`ladi. Bu uslub muallifga asarning estetik ta'sirini kuchaytirish uchun tilning barcha leksik va Grammatik vositalaridan ustalik bilan foydalanish, tanlash, shuningdek, yangidan-yangi, ifoda vositalari yaratish imkonini beradi. Badiiy nutq uslubida til obraz, xarakter va manzaralar yaratish vositasi bo`lib xizmat qiladi. Bu uslub o`zining obrazlilik bilan adabiy boshqa funksional uslublaridan ajralib turadi.

Nazorat savollari.

1. Nutqning uslubiy turlarining shakllanishiga qanday asoslar sabab bo`lgan?
2. So`zlashuv uslubining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Rasmiy uslubning qanday xususiyatlari bor?
4. Ilmiy-uslubning qanday xususiyatlari bor?
5. Publitsistik va badiiy uslubning qanday jihatlarini bilasiz?

Tayanch iboralar.

Funksional uslublar, adabiy soʻzlashuv uslubi, oddiy soʻzlashuv uslubi, rasmiy uslub xususiyatlari, ilmiy uslub xususiyatlari, publitsistik uslub, badiiy uslub.

A d a b I y o t l a r :

1. R.Qoʻngʻurov va b. Nutq madaniyati va uslubiyoti asoslari. T., “Oʻqituvchi”, 1992.
 2. E.A.Begmatov. Notiqning nodir boyligi. T., “Oʻzbekiston”, 1980.
 3. Gʻ.Abdurahmonov, S.Mamajonov. Oʻzbek tili va adabiyoti. T., Oʻzbekiston, 1995.
 4. A.Shomaqsudov va b. Oʻzbek tili stilistikasi. T., Oʻqituvchi, 1985.
- N.Mahmudov va b. Oʻzbek tilida ish yuritish (munshaot) T.OʻR. Ensiklopediyasi bosh redaksiyasi, 1990.

4-Mavzu: TILNING TASVIRIY VOSITALARI VA NUTQ MADANIYATI.

R e j a.

1. Til vositalari va ularni qoʻllash shartlari.
2. Trop va uning turlari.
3. Uslubiy figuralar.

Soʻzlovchi yoki yozuvchi oʻzi bayon qilayotgan tinglovchiga ixcham, aniq, taʼsirchan va tushunarli qilib yetkazib borishga harakat qilishi shart. Koʻpincha biror narsa belgi xususiyatini tinglovchi yoki oʻquvchiga tushunarli, aniq qilib tasvirlab berish uchun uzundan-uzoq va birdan ortiq gaplarga murojaat qilishga toʻgʻri keladi. Shunday vaqtlarda soʻzlovchi yoki yozuvchi ayni shu fikrni bayon qilib berishda uzundan-uzoq gaplarni qatorlashtirishdan qochib, boshqa vositalardan foydalangan holda loʻnda va aniq qilib tushuntirishga erisha oladi. Bunday vositalarni tilshunoslik va adabiyotshunoslikda ifoda-tasviriy vositalar deyiladi.

Tasviriy vositalarni ogʻzaki va yozma nutqda qoʻllashda quyidagi shartlarga rioya qilinadi:

1. Tasviriy vosita turini, tabiati va xususiyatini yaxshi bilish.
2. Tasviriy vositadan oʻrinli, meʼyorda foydalanish.
3. Tasviriy vositani qoʻllashda muayyan tizimga amal qilish.
4. Tasviriy vositaning ruhiy tasvirini hisobga olish.
5. Tasviriy vosita bilan mazmunning uygʻunligini taʼminlash.

Trop va uning turlari.

Ifodalilik, ekspressivlik va aniqlikni ta'minlash uchun biror narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko'cherish, o'xshatish yoki so'zlarni shu maqsadda umuman ko'chma ma'noda ishlatish troplar deyiladi.

1. **E p i t e t** – (gr.izohlash) – badiiy ifodalikni kuchaytirish uchun ishlatiladi: oltin kuz, baxmal qir, po'lat ot kabi.

2. **O` x s h a t i s h** – narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, aniqroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berish;

Yoqut payola, suvga tushgan mushukday, xuddi shunday va hokazo.

3. **M e t a f o r a** – (gr.ko'chim) – obrazlilik, ekspressiv bo'yoq berish niyatida narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, so'z yoki iboralarni ko'chma ma'noda ishlatish.

a) soda metafora: gumbaz, ilon, lochin...

b) kengaygan metafora; zangora kema, oq oltin, po'lat qush kabi.

4. **M e t o n i m i y a** – (gr. Boshqacha nom berish) Tashqi va ichki tomondan bir-biriga aloqador narsa yoki hodisalarning nomi boshqa narsa yoki hodisaga ko'chiriladi.

Metonimiya ko'rinishlari quyidagicha:

a) narsa (idish) ichidagi narsaning ma'nosi o'sha narsa (idishga) o'tkaziladi: Bir tovoq (palov) bir kosa (lag'mon), bir payola (choy).

b) Muallifning nomi asarning nomi bilan qo'llanadi: Hamzani o'qimoq, Cho'lponni yodlamoq kabi.

c) Harakat yoki uning natijasi shu harakatni bajarishdagi vosita, qurol bilan almashtiriladi: A.Qahhor – qalami o'tkir yozuvchi, uning qo'li yengil.

d) Biror narsa u yasalgan material bilan almashtiriladi: Atlas kiydi, qog'ozini tekshirishdi va h.

e) Ma'lum mamlakatda, davlatda yoki ma'lum o'rinda yashab turgan kishilar ma'nosi shu yerga, davlat yoki mamlakatga ko'chiriladi: Majlisga butun qishloq yig'ildi va h.

f) Aniq tushuncha nomi o'rnida mavhum ma'noli ot qo'llaniladi: Majlis raisga qaradi: yig'ilish qaror qildi va h.

5. **C i n e k d o x a** – narsalarning son yoki butun qismlari orasidagi munosabatning nazarda tutilishi.

Sinekdoxaning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

a) butun o'rnida qism qo'llanadi.

Mo'ylov kulib qo'ydi.

Uning, har qalay, yopig'I bor.

b) Qism o'rnida butun qo'llanadi:

Besh qo'l baravar emas. Dasturxonga qarang.

c) Jins o'rnida tur ishlatiladi: pushka-qurol, bedana-qush, sazanbaliq kabi.

6. **A l l e g o r i y a** (gr. Piching, kinoya) – mavhum tushunchalarni aniq narsa bilan almashtirish. Ko`rpangga qarab oyoq uzat.
7. **S i m v o l** – hayotiy voqea, tushuncha va narsalar ifodasi uchun shartli ravishda ko`chma ma`noda ishlatiladigan so`z: tong – yoshlik, tun – baxtsizlik, qora – motam.
8. **I r o n i y a** (gr. kesatik) – biror shaxs yoki uning qilg`I, hodisa ustidan kulish: Kam bo`lmang! Qayt! Bopladingiz!
9. **A n t i f r a z a** – biror shaxs yoki narsaga xos bo`lgan u yoki bu xususiyat kulgili ohang bilan inkor qilinadi: shirin odam, nimjon ayol (semiz) kabi.
10. **S a r k a z m** – (gr. Achchiq) shaxs, narsa yoki hodisaning salbiy tomonini ko`rsatish: farishta ayol, bejirim nusxa, yoqimli ish kabi.

USLUBIY FIGURALAR.

Tinglovchi yoki o`quvchiga umumiy hissiy ta`sir ko`rsatuvchi sintaktik qurilmalar uslubiy figuralar deyiladi.

1. **A n t i t e z a** (gr. Qarama-qarshi qo`yish) – qarama-qarshi tushunchalarni fikr, obraz, narsalarni, shaxslarni xarakterlarini qiyoslash yoki bir xil narsa-hodisalarning daraja jihatidan qarama-qarshi holatini tasvirlash. Ko`zlarda yosh, lablarda kulgu, yangicha aza, yangicha bazm kabi.

2. **G r a d a t s i y a** – (lot. Zinapoya) – narsa, belgi, xususiyat yoki harakatning biridan ikkinchisiga kuchliroq yoki kuchsozroq ma`no ottenkali sinonimik yoki bir xildagi so`zlar vositasida kuchaytirib yoki kamaytirib boorish orqali tasvirlashdir. Yuvib tarab, sepib, o`pib, quchib, opichlab. Ey baxtlarni balog`atga yetkazgan ona.

3. Ko`p bog`lovchilik va bog`lovchisizlik – nutqqa keskinlik, shoshilinch tus, tezlik xarakterini kiritish uchun notiq yoki yozuvchi gapda lozim bo`lgan bog`lovchilarni ataylab tushirib qoldiradi yoki sokinlik, ta`kidlash ma`nosini kiritish uchun bog`lovchilarni muayyan tartibda qo`llaydi:

Mening xalqimni ro`yobga chiqargan, shod va baxtiyor qilgan, non va osh, kiyim va usti-bosh, e`tibor va obro` bergan narsa bu do`stlikdir.

Nazorat savollari.

1. Til vositalari deganda nimalarni tushunasiz?
2. Tilning tasviriy vositalaridan foydalanishda qanday shartlarga rioya qilinadi?
3. Trop nima? Uning qanday turlari bor?
4. Uslubiy figuralarning qanday turlari bor?

Tayanch iboralar:

Tilning tasviriy vositalari, trop, epitet, o`xshatish, metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, simvol, ironiya, antifraza, sarkazm, antiteza, gradatsiya, ko`p bog`lovchilik-bog`lovchisizlik.

A d a b I y o t l a r :

1. R.Qo`ng`urov va b. Nutq madaniyati va uslubiyoti asoslari. T., “O`qituvchi”, 1992.
2. E.A.Begmatov. O`zbek nutqi madaniyati ocherklari. T., “FAN”, 1988.
3. G`.Abdurahmonov, S.Mamajonov. O`zbek tili va adabiyoti. T., O`zbekiston, 1995.

5-Mavzu: FIKRNI OG`ZAKI BAYON QILISH.

R e j a.

1. Kirish.
2. Suhbat va uning oldiga qo`yilgan talablar
3. Muhokama va uning oldiga qo`yilgan talablar
4. Munozara va uning oldiga qo`yilgan takabkar
5. Notiqlik va uning oldiga qo`yilgan talablar.

Fikr suhbat, muhokama, munozara shaklidagi nutqiy faoliyatlar davomida og`zaki bayon qilinadi.

Suhbat – ma`lum bir mavzu yuzasidan dialog (yoki polilog) tarzida bo`lib o`tadigan nutqiy muloqot.

Suhbat oldiga qo`yilgan talablar:

1. Mavzudan chetga chiqmaslik
2. Savollarga aniq, qisqa, to`la javob berish.
3. Javob berish jarayonida savolning ahamiyatiga e`tibor berish, dalil va misollarning ishonarli bo`lishini ta`minlash.
4. Suhbat jarayonida tinglovchilar holati, vaqti qiziqishlari, mavzuning dolzarbligini hisobga olish.
5. Suhbatda kamtarlik, xushmuomalalik talablariga javob berish.
6. Suhbat davomida nutqning ifodalilik, ta`sirchanlik, mantiqiylik, to`g`rilik, soflik kabi xususiyatlari talablariga rioya qilish.

MUHOKAMA

Muhokama – biror masala yuzasidan ko`pchilikning fikrini to`plash, ma`lum to`xtamlarga kelishini anglatadi.

Muhokama nutqi oldiga qo`yilgan t a l a b l a r :

1. Muhokama mavzuidan chetga chiqmaslik.
2. Fikrni ixcham, soda, ta`sirli qilib ifodalash.
3. Ortiqcha lirik chekinishlarga berilmaslik.
4. Fikrga mos dalil va isbotlarni aniq, lo`nda qilib keltirish.
5. Boshqalar bildirgan fikrlarni takrorlamaslik.

6. Fikrni ifodalash davomida o'zgalar fikriga hurmat bilan qarash, o'rinsiz bildirilgan fikrlarni kishi shaxsiga tegmasdan inkor etish.
7. Fikrni bayon qilish davomida hayajonlanmaslik. O'zini og'ir tutish.

MUNOZARA

Munozara – biror masala yuzasidan taraflarning bahsini, tortishuvini anglatadi. Bahs jarayonida har bir ishtirokchi o'zining haq ekanligini isbotlashga intiladi.

Munozarada nutqqa qo'yilgan talablar:

1. Mavzudan chetga chiqmaslik.
2. Mazmunni ochuvchi, fikrni isbotlovchi dalillarning yetarli bo'lishi.
3. Dalillardan mantiqan xulosa chiqarish.
4. Nutqning ifodali tizimli, hayajonli bo'lishi.
5. Nutq shaklining ixcham, qiziqarli bo'lishi.
6. Nutq egasining vazmin, og'ir bo'lishi.
7. Suhbatdosh hurmatning ifodasi bo'lishi, uning shaxsiga tegadigan so'z va gaplarning bo'lmasligi.

NOTIQLIK

Aytilayotgan fikrning tinglovchiga yetib borishi va uning ruhi hamda xulqiga ta'sir etish notiqlik san'atiga bog'liq.

Notiqona nutq maqsadi va xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

- a) tashviqiy nutq
- b) tanqidiy nutq
- c) tabrik nutqi.

1. **Tashviqiy nutq** deb muallif ko'zda tutgan biron voqea-hodisani bajarishga tinglovchilarni da'vat etuvchi, undovchi nutqqa aytiladi.

Tashviqiy nutq oldiga qo'yilgan talablar:

- a) mavzudan chetga chiqmaslik
- b) mavzu mohiyatini to'la ochib berish
- c) mavzu dolzarbligini uqtira olish.
- d) Nutqning ta'sirchanligini oshira olish.
- e) Ko'chirma va misollarni o'rinli keltira olish.

2. Tanqidiy nutq.

Yuz bergan hodisalar, shaxslar hatti-harakatlariga e'tirozli munosabatda bo'luvchi nutq tanqidiy nutq hisoblanadi.

Tanqidiy nutq oldiga qo`yilgan talablar:

- a) yuz bergan voqea-hodisalarning mohiyatini ochib berish;
- b) tanqid uchun dalillarning yetarli bo`lishi;
- c) notiqning o`ta hayajonlanib ketmasligi;
- d) haqiqatdan chetlanmaslik;
- e) kishi shaxsiga tegmaslik;
- f) nutq shaklining jozibadorligi, ohangdorligi.

To`ylarda, tantanalarda, yubileylarda, tug`ilgan kunlarda so`zlanadigan nutq tabrik nutqidir. Bu nutq oldiga qo`yilgan talablar.

- a) tabriklanuvchi shaxsning ijodi, hayoti, fazilatlaridan asosiy ma`lumotlarni berish;
- b) nutqning ixcham, jozibador, ohangdor bo`lishi;
- c) nutqning til vositalariga boy, shaklan qiziqarli bo`lishi.

Til – ma`lum kishilar jamoasi a`zolarining muloqoti uchun muhim va asosiy vosita hisoblangan o`ziga xos belgilar sistemalaridan biri bo`lib, jamiyatda tafakkurning rivojlanishi uchun, madaniy tarixiy an`analarni avloddan-avlodga yetkazish uchun xizmat qiladi.

Nutq – ifodalangan ma`lumot talabiga mos holda til qoidalari asosida tuzilgan til belgilarining tartibidir.

Matn – u yoki bu holda tugallangan mazmun va nutqning birligini o`zida shakllantirgan hamda ifodalangan og`zaki yoki yozma asarga aytiladi.

Fikrni og`zaki bayon etganda o`qituvchi suhbat, muhokama, munozara usullaridan foydalanadi.

Fikrni yozma bayon qilish bayon, saylanma bayon, konspekt, referat, sharh biologiyasi, avtibiografiya, tavsifnoma, intervyu, ma`ruza, leksiya, hisobot, maktub, kundalik kabi shakllardan iborat.

Nazorat savollari.

1. Suhbat oldiga qanday talablar qo`yiladi?
2. Muhokama nutqi oldiga qanday talablar qo`yiladi?
3. Munozara nutqi oldiga qanday talablar qo`yiladi?
4. Notiqlik va uning oldiga qo`yilgan talablar haqida ma`lumot bering.

Tayanch iboralar

Suhbat, muhokama, munozara, tashviqiy nutq, tanqidiy nutq, tabrik nutqi.

Adabiyotlar.

1. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T., O`qituvchi, 1993
2. A.Xo`jayeva. Notiqlik san`ati. T., 1967.
3. E.Begmatov. Notiqning nodir boyligi. T., O`zbekiston, 1980.
4. M.Usmonov. Yoshlarning ahloq madaniyati. T., O`qituvchi, 1988.

6-Mavzu: IFODALI O`QISH.

R e j a :

1. Kirish.
2. Ifodali o`qishning texnik asoslari.
3. Ifodali o`qishning Grammatik asoslari.

Ifodali o`qish muayyan intonatsiya yordamida asarning g`oyasi va jozibasini to`g`ri, aniq yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. Ifodali o`qishning asosiy vazifasi muayyan matnning mazmuni va emotsionalligini ohang orqali tinglovchiga yetkazib berishdir.

IFODALI O`QISHNING TEXNIK ASOSLARI

Ma`lumki, ifodali o`qiladigan asar matni qanchalik mukammal bo`lmasin, u talqin etilishiga qarab, muayyan ta`sir kuchiga ega bo`ladi, talqin jarayoni esa asarni ifodali o`quvchining jismoniy va ruhiy holatlaridir. Demak, talqin jarayonida ifodali o`quvchining butun vujudi talqin vositasi bo`lib xizmat qiladi. Ijrochining jismoniy va ruhiy holatini chiniqtiruvchi mashqlar kompleksi nutq texnikasi deyiladi.

Nutq texnikasi, o`z ob`yekti va funksiyasiga ko`ra to`rt muhim qismga bo`linadi: ovoz, nafas artikulyatsiyasi va diktsiya.

Ovoz inson oily nerv sistemasining mahsuli bo`lib, uning manbai tomoqda joylashgan tovush poychalaridir. Oliy nerv sistemasining muayyan signali bilan tovush poychalari titraydi, cho`ziladi, qisqaradi, g`oyat nafis harakatlar kompleksini bajaradi, natijada tovush paydo bo`ladi, tashqariga chiqqunchga qadar turli qaytargich (rezenator) larga urilib chiqqan tovush ovoz deyiladi.

Nutq so`zlash jarayonida ovozning balandlashi va pasayib turishi modulyatsiya deb yuritiladi.

Ovoz baland-pastligi, yo`g`on-ingichkaligiga qarab tepor, bariton, bas, soprano, metstso-soprano, alt kabi turlarga bo`linadi.

Ovozning nutq, tovush doirasida va muayyan vaqt birligi davomida tovlanishi ohang (intonatsiya) deyiladi.

Nafas nutq texnikasining muhim qismidir. Nafas ovoz va nutqni tinglovchiga yetkazish, ovoz kuchini tashkil etish vositasidir. Nafas uch turga – ko`krak, qorin yoki o`rta va diafrag`mal nafas turlariga bo`linadi.

Artukulyatsiya deb, nutq a'zolarining faol, passiv, normal harakat qilinishiga qarab artikulyatsiya yaxshi, yomon, normal bo'lishi mumkin.

Nutq so'zlanayotgan vaqtda nuqsonsiz bo'lgan artukulyatsiya normal hisoblanadi. Ammo ifodali o'qish uchun uning o'zi kifoya qilmaydi. Shunga ko'ra normal artikulyatsiya mashqlar vositasida takomillashtiriladi. Artikulyatsiyani yaxshilash uchun o'tkaziladigan mashqlar artikulyatsion gimnastika deyiladi. Ular quyidagilardir:

5. Lab mashqlari
6. Til mashqlari
7. Jag` mashqlari

Diksiya nutq mashqlarining talaffuz etish me'yorlaridir. Nutq tovushlaridagi nuqsonlarni bartaraf etish, talaffuzni aniq va yorqinlashtirish maqsadida uyushtirilgan mashq diktsion mashq deyiladi.

IFODALI O`QISHNING RUHIY-GRAMMATIK ASOSLARI.

SUR`AT

Nutqning muayyan tezlikda matn mazmuniga mos ravishda aytilishi sur'at deyiladi.

Sur'at uch turga ajratiladi:

- a) o`rtacha;
- b) tezlanuvchan;
- c) pasayuvchi sur'at (o`qituvchi she'riy va nasriy asarlardagi sur'at turlariga amal qilib ifodali o`qib izohlaydi).

TO`XTAM

To`xtam (pauza) ovozning vaqtincha to`xtatish (to`xtab qolish, dam olish, oraliq) bo`lib, bu davrda nutq a'zolari artukulyatsiyadan to`xtaydi va nutq oqimi uziladi. To`xtam davrida nafas olinadi va nutqning navbatdagi qismini talaffuz etishga hozirlik ko`riladi.

To`xtamdan turli maqsadlarda foydalaniladi. Shunga ko'ra u quyidagi turlarga bo`linadi:

- a) nafasni rostdash to`xtami.

Nutqning bir nafas tugaguncha aytilgan qismidan so`ng yangi nafas olish uchun qilingan to`xtamni nafasni rostdash to`xtami deyiladi. Bu to`xtamda o`pkaga havo olinadi. Shuni ta'kidlash joizki, matnning duch kelgan joyida nafas rostdanmaydi.

- b) mantiqiy to`xtam.

Mantiqiy to`xtam nutqning mantiq tomoni bilan bog`liq bo`lib, so`z guruhlarini bir-biridan aniq ajratish, matnning ma'nosini to`la ochish uchun xizmat qiladi. Bu to`xtam mantiq qonunlariga bo`ysunib, sintaktik talablarga rioya qilinmaydi.

Orazin yopg`och ko`zimdin sochilur har lahza yosh,
Bo`ylakim paydo bo`lur yulduz nihon bo`lg`och quyosh.

c) ruhiy to`xtam

So`zlovchining kuchli hayajonini, borliq voqea hodisalaridan olgan taassurotlarin ifodalovchi to`xtam ruhiy to`xtam deyiladi. (misollar she`riy va nasriy matnlar asosida keltiriladi).

d) normal to`xtam.

Ritmik birliklarning bog`lanish o`rniga mos keladigan to`xtam normal to`xtam deyiladi. Normal to`xtam nutqning hajm va ohang jihatidan bir-biriga teng qismlari orasidagi to`xtalishdir. Normal to`xtam she`riy nutqda ko`zlangan mazmuni ohangni yuzaga chiqarishda muhim ahamiyatga ega.

Tog`lardagi qip-qizil lola!
Bo`lib go`yo yoqut payola!
Buloqlardan uzatadi suv!
El ko`zidan qochadi uyqu!

e) tobe to`xtam

Tobe to`xtam sintaktik tobelik munosabatini ifodalaydi. Odatda, ergash gaplar tobelik to`xtami orqali bosh gapdan ajratiladi: Kimning aravasiga o`tirsang, o`shaning qo`shig`ini ayt.

f) ogohlantiruvchi to`xtam.

O`zidan keyin nutqqa yangi qism kiritilishini ko`rsatish uchun xizmat qiladigan to`xtam ogohlantiruvchi to`xtam deb yuritiladi. Yozuvda bunday to`xtamni ko`rsatish uchun ikki nuqta qo`yiladi:

Bir qaraysan: bog`u ko`lda qayiqqlar suzar,
Qayrag`ochlar soyalarin suvlarga cho`zar.

g) ajratuvchi to`xtam.

Nutqda ishtirok etuvchi sintaktik birliklarni bir-biridan farqlashni ifodalaydigan pauza ajratuvchi to`xtam deyiladi. Bu to`xtam ikki xil.

1. Sintaktik birliklarni ajratuvchi to`xtam.
2. Gaplarni ajratuvchi to`xtam (misollar she`riy yoki nasriy asarlar yordamida keltiriladi).

h) Kesim to`xtami

Predikativlik aloqasini ifodalovchi to`xtam kesim to`xtam deyiladi:
Uning otasi – tadbirkor.

i) Birlashtiruvchi to`xtam.

O`rnida biriktiruvchi bog`lovchilarni qo`shish mumkin bo`lgan to`xtam birlashtiruvchi to`xtam deyiladi.

Nazorat savollari

1. Ifodali o`qish deb qanday o`qishga aytiladi?
2. Ifodali o`qishning texnik asoslari deb nimalarga aytiladi?
3. Ifodali o`qishning ruhiy-grammatik asosi nimalardan iborat?

Tayanch iboralar

Ifodali o`qishning texnik asoslari, ovoz, nafas, artukulyatsiya, diktsiya, ifodali o`qishning ruhiy-grammatik asoslari, sur`at, to`xtam, nafasni rostdash to`xtami, mantiqiy to`xtam, normal to`xtam, ajratuvchi to`xtam, kesim to`xtam, birlashtiruvchi to`xtam.

A d a b I y o t l a r :

1. S.Inomho`jayev, A.Zunnunov. Ifodali o`qish asoslari. T., "O`qituvchi", 1978.
2. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T., O`qituvchi, 1993.
3. Bahrombek Abdujalil o`g`li. Badiiy o`qish sirlari. Andijon, 1994 y.

7-Mavzu: O`QITUVCHI NUTQ ODOBI.

R e j a.

1. Nutq odobi – ahloqni belgilovchi mezon.
2. Nutq texnikasi va ovozdan foydalanish.
3. O`qituvchi odobi – nutq odobi.

Nutq odobi insonning ahloqini belgilovchi mezondir. Ahloq fan sifatida o`rta asrlarda yuzaga keldi. Kishining odobi, eng avvalo uning nutqida ko`rinadi. Nutq odobi – aytilishi zarur bo`lgan xabarlarini tinglovchiga hurmat qilgan holda, bilish, chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi:

Paronimlarni bilish, ulardan tovush yaqinliklariga e`tibor berish; tor muhitda ishlatiladigan dialektalizm so`zlarning ma`nolari yaxshi anglatgan holda nutqqa kiritish.

O`qituvchi o`z nutqidan keng foydalanadi. O`quvchilarga voqea hodisalar, shaxslar haqida ma`lumot berishda bu katta ahamiyat kasb etadi. O`qituvchilik kasbi bevosita ovoz xususiyatlari bilan bog`liq, yoqimli va jarangdor ovozga ega bo`lgan o`qituvchi o`z o`quvchilariga ovozining shiradorligi bilan ham ta`sir

etadi. Bunday muvaffaqiyatga erishish uchun o`qituvchi o`z ovozinı kuchini, yoqimliligini bilishi zarur.

O`qituvchining ovozidan quyidagi xususiyatlar bo`lishi lozim.

- jarangdorlik (tovushning tozaligi va tembrning yorqinligi);

Asarlarning ayrim parchalari darsda hikoya qilib beriladi. Hikoya qilib berishda voqealar batafsil yoki ma`lum qisqartirishlar bilan bayon etilishi mumkin.

Nutq texnikasi deyilganda nutqni tinglovchi yoki o`quvchiga yetkazishda qo`llanadigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko`rinishda bo`lganda uni texnikasini ham ikki xil ko`rsatish mumkin:

1. Og`zaki nutq texnikasi.
2. Yozma nutq texnikasi.

Og`zaki nutq texnikasi tovush, bo`g`in, so`zlarni, uning shakllarini talaffuz etishni yaxshilash borasida nutq organlarini faollashtiruvchi mashqlarni anglatadi. Bunga ovozdı foydalanish tovush fazilati sifatida yorqin ifodalash qobiliyati bilan nutq faoliyatining ma`nosi bilan, nutq ishlatilayotgan so`z ma`nolarini bilish bilan bog`liq bo`ladi. Agar notiq o`zi fikr yuritmoqchi bo`lgan nutq predmetining yaxshi bilsa, unga mos so`zlar tanlasa va o`zi tanlagan so`zlarning ma`nolariga vazifalar yuksala, nutqning aniq bo`lishi muqarrardir.

Nutqning sifati ma`nosidan aniqligining o`zi nimalardan iborat? Aniqlikni “nutq borlik”, nutq – tafakkur munosabatlari asosida aniqlasa bo`ladi.

Ish qog`ozlarga xos bo`lgan xususiyatlar.

Yozma nutq ham huddi og`zaki nutq kabi tinglovchi uchun yaratiladi. Uning qulayligidan, o`quvchiga tez va butun mohiyati bilan yetib borishidan yozuvchi ham, o`quvchiga ham minnatdor. Shuni nazarda tutganda yozma nutq texnikasi quyidagilarni o`z ichiga oladi:

a) har qanday yozma nutq xat boshidan, bosh harf bilan boshlanishi kerak, har bir gap mazmunan nisbatan tugallangan bo`lishi, yorqin fikr anglatishi kerak;

- keng diapazonlik (ovozning eng pastlikdan eng yuqorigacha bo`lgan darajasi);

- havodorlik (erkin so`zlaganda yaxshi eshituvchanlikka ega bo`lish);
- ixchamlik va harakatchanlik;
- chidamlilik (uzoq ishlash qobiliyatiga ega bo`lish);
- moslashuvchanlik (dinamika, tembr, melodikani eshıtılış sharoitida moslasha olish);
- qarshi shovqinlarga nisbatan barqarorlik;
- suggestivlik (ovozni hayajon ifodalash va bu orqali tinglovchining hulqiga ta`sir qilish xususiyati).

c) ma`lum bir fikr bayon etilgandan so`ng, nutqni tarkibiy qismi bo`lgan boshqa fikr xat boshidan boshlanishi zarur.

Xat boshilar (abzatslar) bir-biri bilan mantiqiy bog`langan bo`lishi lozim.

d) Dialoglardan tashkil topgan yozma nutqda har bir shaxsni gapi teri orqali yoziladi;

e) ko`chirma gaplar, ko`chirmalar, o`z ma`nosida ishlatilmagan so`zlar, birikmalar qo`shirnoq ichiga olinadi;

- f) nutq uchun ikkinchi darajali hisoblangan, undagi gaplarning tarkibiy qismi hisoblanmaydigan narsalar teri yoki qavs bilan ajratiladi;
- g) ot kesim, izohlovchi, undalma, ajratiladigan bo`laklar tegishli tinish belgilari bilan ajratiladi;
- h) nutqning xat boshidan yirik qismlarga boblarga bo`lib ko`rsatiladi.

Ish qog`ozlarga ham yozma nutq hisoblanadi.

Ularning yozilishi ham nutqqa xos umumiy talablardan chetga chiqmaydi.

T a s v i r. Nutqda ifodalangan narsa yoki hodisani maxsus til vositalari orqali xarakterlash, uning xususiyatlarini, sifatlarini ko`rsatish usuli tasvir deyiladi. Tasvir fikr yuritiladigan yorqin shakllantirish uchun ishlatiladi.

Hikoya qilish. Bo`lib o`tgan va yuz beradigan voqea hodisalarning batafsil so`zlash hikoya qilish hisoblanadi. Kichik hajmdagi nasriy asarlar, katta asarlarning ayrim parchalari darsda hikoya qilib beriladi. Hikoya qilib berishda voqealar batafsil yoki ma'lum qisqartirishlar bilan bayon etilishi mumkin.

Tayanch so`z va iboralar

Fikr ifodalash shakllari, og`zaki nutq, matn, yozma nutq shakllari.

S a v o l l a r

1. Fikrni ifodalash shakllari.

“O`QITUVCHI NUTQ MADANIYATI” FANIDAN AMALIY MASHG`ULOTLAR

r e j a s i

(Joriy nazorat savollari)

1-mashg`ulot. Til me`yorlari ustida ishlash.

1. Nazariy ma`lumotlarni tekshirish (20 min.)
 - a) talaffuz me`yorlari;
 - b) lug`aviy me`yorlar
 - c) morfologik me`yorlar
 - d) sintaktik me`yorlar
 - e) so`z yasash me`yorlar
 - f) imloviy me`yorlar
2. Amaliy tUSDagi tekshirish (40 min.)
Imloviy malakalarni tekshirish bo`yicha nazorat diktantini o`tkazish (200 so`z).

2-mashg`ulot. Nutqning uslubiy turlari ustida ishlash.

1. Nazariy ma`lumotlarni tekshirish (40 min.)
 - a) nutq uslublari vazifalari;
 - b) og`zaki so`zlashuv uslubi
 - c) uslub haqida tushuncha
2. Amaliy tUSDagi tekshirish (40 min.)
Magnit tasmaSiga yozilgan matnni me`yooriy jihatdan tahlil qilish.

3-mashg`ulot. Rasmiy uslub ustida ishlash.

1. Nazariy ma`lumotlarni tekshirish (20 min.)
 - a) rasmiy uslub va uning xususiyatlari;
 - b) ish qog`ozlari haqida ma`lumot

2. Amaliy tUSDagi tekshirish (40 min.)
Berilgan mavzuda bayonnoma yozing.

4-mashg`ulot. Ilmiy uslub ustida ishlash.

1. Nazariy ma`lumotlarni tekshirish (20 man.)
 - a) nutq uslublari;
 - b) ilmiy uslub xususiyatlari

2. Amaliy tusdagi tekshirish (40 min).
Berilgan mavzu bo`yicha ilmiy maqola yozish.

5-6-mashg`ulot. Tilning tasviriy vositalari ustida ishlash (4 soat)

1. Nazariy ma'lumotlarni tekshirish (20 min)
a) epitet, o`xshatish, metafora;
b) metonimiya, sinekdoxa;
c) allegoriya, simvol, iropiya;
d) antifraza, antiteza, gradatsiya.

2. Amaliy tusdagi tekshirish (40 min.)
Belgilangan badiiy so`zlardagi trop turlarini izohlang.

7-mashg`ulot. Fikrni og`zaki bayon qilish formalari ustida ishlash.

1. Nazariy ma'lumotlarni tekshirish (20 min.)
a) suhbat;
b) muhokama;
c) munozara

2. Amaliy tusdagi tekshirish (40 min.)
Berilgan mavzu bo`yicha suhbat ma`ruza matnini tuzish

8-9-mashg`ulot. Ifodali o`qish ustida ishlash. (40 soat).

1. Nazariy ma'lumotlarni tekshirish (20 min.)
a) Ifodali o`qishning texnik asoslari;
b) ifodali o`qishning ruhiy-grammatik asoslari

2. Amaliy tusdagi tekshirish.
a) berilgan badiiy asardan olingan she`riy parchani yoddan ifodali aytib berish.

Oraliq nazorat topshiriqlari.

1. Berilgan mavzu bo`yicha og`zaki hikoya qilish.
2. Berilgan ko`chirma, maqol ravishda izohlab berish (yozma ish).

Yakuniy tayanch iboralarga yozma izoh berish.